

Piotr Guzowski
Białystok

Stan i perspektywy badań nad liczbą ludności Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej

Populacja jako problem badawczy znajdowała się w centrum teorii ekonomicznej, klasycznej jak i jej współczesnych odmian, odgrywając decydującą rolę w gospodarce zarówno w rozumieniu zasobów ludzkich, kapitału ludzkiego czy konsumentów jako uczestników rynku. Badanie jej współczesnego stanu i struktury stało się głównym zadaniem demografii dostarczającej podstawowych danych ekonomistom. Podobną rolę odgrywa też demografia historyczna, służąc pomocą historykom gospodarczym. W przypadku dawnej historii Polski i prób oszacowania liczby mieszkańców kraju szerokie, gospodarczo-demograficzne spojrzenie na będące w naszej dyspozycji źródła jest szczególnie niezbędne. Celem tego artykułu jest podsumowanie stanu badań nad populacją Polski w późnym średniowieczu i w początkach epoki nowożytnej oraz wskazanie konieczności i możliwości skorygowania dotychczasowych szacunków.

Demografowie rozróżniają dwa rodzaje źródeł dostarczających danych dotyczących populacji: rejestry ludności i spisy ludności. W przypadku Królestwa Polskiego tego typu źródeł, mających w dodatku charakter powszechny, nie mamy. Nie jest to jednak sytuacja wyjątkowa w Europie, jedynie Anglicy mogą opierać swoje szacunki dotyczące stanu ludności na w miarę solidnych podstawach, takich jak *Domesday Book* z lat 1085–1086 i rejestr podatku poglównego z roku 1377¹. Do wyjątków należą również florencki kataster z 1427 roku czy

¹ Josiah Cox Russell, *British Medieval Population*, Albuquerque 1948; Henry C. Darby, *Domesday England*, Cambridge 1977; Sally Harvey, *Domesday England*, [w:] *The Agrarian History of England and Wales*, t. II: 1042–1350, red. Herbert E. Hallam, Cambridge 1988, s. 45–130; John Hatcher, *Plague, Population and the English Economy 1348–1530*, London 1977; Andrew Hinde, *England's Population. A History since the Domesday Survey*, London 2003. Więcej na ten

spis mieszkańców i ich majątku niderlandzkiego Edam z roku 1462². Wszelkie szacunki dotyczące liczby ludności naszego kraju w analizowanym okresie opierają się na danych pośrednich, o charakterze skarbowym lub zbliżonym do niego, i – jak pisała Irena Gieysztorowa – „mają wyłącznie znaczenie orientacyjne, wyznaczając jedynie rząd wielkości”³.

W przeciwieństwie do kalkulacji stanu populacji w początkach istnienia Polski przeprowadzanych na podstawie modelowego skonfrontowania powierzchni kraju oraz hipotetycznych wydajności produkcji rolnej i konsumpcji mieszkańców⁴ w badaniach nad późnym średniowieczem wykorzystywane są już źródła pisane.

Stan i struktura populacji Polski w późnym średniowieczu

Liczbę ludności w Polsce XIV wieku oblicza się na podstawie rejestrów świętopietrza, a więc opłaty ponoszonej na rzecz papieży z tytułu ich zwierzchności i opieki nad krajem. Denar św. Piotra płacony był prawdopodobnie od końca X wieku, najpierw przez władców kraju, a następnie przez jego mieszkańców w formie daniny od dymu. Początkowo zbierali ją księżęta, a następnie biskupi polscy i w końcu specjaliści poborcy – kolektorzy papiescy. W 1318 roku czynsz od dymu zastąpiono pogłównym w wysokości 1 denara od każdej dorosłej osoby ze wszystkich stanów społecznych (z wyjątkiem niechrześcijan)⁵ i wszelkie obliczenia przeprowadza się właśnie dla okresu późniejszego, przy czym w literaturze demograficznej zarysowało się szereg rozbieżności dotyczących zarówno możliwości wykorzystania samego źródła, jak i metod oszacowywania liczby ludności na jego podstawie. Podstawą tej wielowątkowej dyskusji były prace Józefa Mitkowskiego, Tadeusza Ladenbergera (Ładogórskiego) i Egona Vielroseg⁶, ale

temat: Piotr Guzowski, *Metody badań demograficznych na społeczeństwach średniowiecznymi – perspektywa angielska*, „Przeszość Demograficzna Polski” 28, 2007, s. 7–26.

² David Herlihy, Christiane Klapisch-Zuber, *Tuscans and Their Families: A Study of the Florentine Catasto of 1427*, New Haven–London 1985; Corrie Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede Edam en de Zeevang in de late Middeleeuwen en de 16de eeuw*, Hilversum 2003.

³ Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 146.

⁴ Henryk Łowmiański, *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*, Warszawa 1953, s. 232–244; tenże, *Początki polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.*, t. III, Warszawa 1967, s. 311 i n.; Tadeusz Ładogórski, *Uwagi o zaludnieniu ziem polskich w starożytności i wczesnym średniowieczu*, „Przeszość Demograficzna Polski” 17, 1986, s. 13–53; tenże, *Zaludnienie ziem polskich w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 50, 1989, s. 21–30.

⁵ Tadeusz Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 7–67.

⁶ Tadeusz Ladenberger (Ładogórski), *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930; Józef Mitkowski, *Uwagi o zaludnieniu Polski na początku panowania*

istotną rolę w tworzeniu demograficznej wizji społeczeństwa polskiego połowy XIV wieku odegrały również krytyczne recenzje prac wymienionych autorów czy polemiki pisane przez innych wybitnych badaczy, jak Henryk Łowmiański⁷, Władysław Dziewulski⁸, Witold Kula⁹, Karol Buczek¹⁰ czy Irena Gieysztorowa¹¹, którzy również proponowali swoje interpretacje.

Kontrowersje narosły wokół kilku podstawowych zagadnień. Po pierwsze zastanawiano się, na ile rejestry świętopietrza są wiarygodnym źródłem, stanowiącym odpowiednią podstawę do przeprowadzania szacunków stanu populacji. Po drugie, jaki był system zbierania denara św. Piotra. Po trzecie, jakie przeliczniki należy przyjąć przy oszacowywaniu ludności poszczególnych dzielnic, a także jak wielki odsetek społeczeństwa stanowiły dzieci oraz ludność niechrześcijańska, głównie żydowskiego pochodzenia. Odrębny problem stanowiła ocena dynamiki populacji, a więc, w jakim tempie następowały zmiany liczby ludności kraju w okresie kolejnych dwustu lat.

W przypadku pierwszego zagadnienia sprawa jest stosunkowo prosta. Niemal wszyscy badacze zgadzali się, że rejestry świętopietrza nie są materiałem doskonałym, ale z powodu braku innych źródeł mogą i powinny być użyte do badań nad stanem populacji. Innego zdania był tylko Karol Buczek, który odrzucił całkowicie ich wiarygodność, postulując powstrzymanie się od wszelkich szacunków stanu populacji do czasu zakończenia prac nad słownikiem historyczno-geograficznym średniowiecza w Polsce¹². Ten skądinąd uzasadniony merytorycznie postulat, z perspektywy pół wieku i wciąż niezakończonych prac słownikowych, należy jednak potraktować z dystansem, tym bardziej, że sam autor stopniowo łagodził swoje stanowisko. Pozostali badacze szukali raczej

Kazimierza Wielkiego, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 10, 1948, s. 121–130; Egon Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5, 1957, nr 1, s. 3–49; Tadeusz Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958.

⁷ H. Łowmiański, *Podstawy* [4], s. 240–241.

⁸ Władysław Dziewulski, *Nowa praca o zaludnieniu ziem polskich w XIV w. (Tadeusz Ładogórski, Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku, Wrocław 1958)*, „Zapiski Historyczne” 27, 1962, z. 1, s. 39–52.

⁹ Witold Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 13, 1951, s. 23–106.

¹⁰ Karol Buczek, *Rachunki świętopietrza jako podstawa badań nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, [w:] *Mediaevalia. W 50. rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 77–102.

¹¹ Irena Gieysztorowa, Tadeusz Ładogórski, *W sprawie nowych badań nad zaludnieniem dawnej Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 6, 1958, nr 1–2, s. 45–60; Irena Gieysztorowa, *Badania nad historią zaludnienia Polski*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 11, 1963, nr 3–4, s. 523–559; też, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976.

¹² Karol Buczek, *O wiarygodności rachunków świętopietrza i metodach polemiki naukowej: w odpowiedzi T. Ładogórskiemu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 11, 1963, nr 1, s. 82–100.

mocnych stron dokumentacji świętopietrza z ziem polskich i zdefiniowali nawet specyfikę polskich rejestrów, mającą potwierdzić, że są one wiarygodniejszym źródłem niż podobne rejestry z terenu średniowiecznej Anglii, których nie używa się do szacowania liczby ludności, a dorównują lub nawet przewyższają dokumentację skandynawską, uznaną za wystarczającą podstawę źródłową obliczeń stanu populacji.

O wartości polskich rejestrów miało świadczyć kilka ich wyjątkowych cech. Najważniejsza to specyficzny sposób wybierania polskiego świętopietrza, tzn. według systemu pogłównego, a nie od dymów. Ponadto denar św. Piotra był daniną polityczną, związaną z odbudową Królestwa Polskiego, a przez to jak najefektywniejszy jej pobór i dokumentacja były w interesie nie tylko władz kościelnych, ale i państwowych. Podkreślano również, że otaksowanie polskich parafii i diecezji zostało dokonane w drugiej ćwierci XIV wieku, a więc dane zawarte w wykazach są stosunkowo aktualne¹³.

Koncepcja o jednolitym systemie poboru daniny w formie pogłównego, przyjęta przez autorów monografii świętopietrza i jego kolektorów, a więc Tadeusza Gromnickiego, Jana Ptaśnika oraz Ericha Maschkego¹⁴, a także historyków-demografów: Józefa Mitkowskiego, Egona Vielroseggo oraz Waltera Kuhna¹⁵, wzbudziła wątpliwości u Tadeusza Ładogórskiego (Ledenbergera), który w swoich pracach w oparciu o badania okoliczności wprowadzenia systemu pogłównego, a także poprzez analizę geograficzną i obserwację regionalnego zróżnicowania parafii i sum przez nie płaconych starał się udowodnić, że system ten nie funkcjonował we wszystkich dzielnicach kraju. Według niego w Wielkopolsce i Mazowszu wciąż pobierano daninę od dymu¹⁶. Pogląd ten podzielał częściowo Witold Kula, zgadzając się na istnienie regionalnych partykularyzmów, szczególnie prawdopodobnych tuż po zakończeniu rozbitcia dzielnicowego¹⁷, oraz z wieloma zastrzeżeniami Irena Gieysztorowa, nazywająca Ładogórskiego „nieustępliwym szermierzem wartości demograficznej świętopietrza”¹⁸.

¹³ T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 69–74; I. Gieysztorowa, T. Ładogórski, *W sprawie nowych badań* [11], s. 57–58; Tadeusz Ładogórski, *Spór o ocenę rachunków świętopietrza i liczebność zaludnienia Polski XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 10, 1962, nr 1–2, s. 33–51.

¹⁴ Erich Maschke, *Peterspfenning in Polen und den deutschen Osten*, Leipzig 1933 [Königsberger Historische Forschungen, t. V]; Jan Ptaśnik, *Kolektorzy kamery apostołskiej w Polsce Piastowskiej*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Historyczno-Filologiczny, t. 1, Kraków 1907.

¹⁵ Walter Kuhn, *Ostsiedlung und Bevölkerungsdichte*, „Ostdeutsche Wissenschaft. Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates” 7, 1960, s. 31–68.

¹⁶ T. Ladenberger, *Zaludnienie* [6], s. 7–15; T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 74–98; tenże, *Spór o ocenę* [13].

¹⁷ W. Kula, *Stan* [9], s. 32–33.

¹⁸ I. Gieysztorowa, *Badania* [11], s. 533–534.

Pewne wątpliwości budziło określenie grup społecznych zwolnionych z opłaty na rzecz papieża oraz ich liczebność. W swoim założeniu świętopietrze miało być daniną o charakterze powszechnym, płaconą przez wszystkich. Z czasem jednak kolejne grupy społeczne uzyskiwały od władz kościelnych i państwowych zwolnienie z obowiązku uiszczania denara św. Piotra. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że w realiach Polski połowy XIV wieku danina nie obejmowała szlachty i duchowieństwa oraz ich służby, prawdopodobnie również sołtysów i ludzi nieosiadłych, dzieci nieprzystępujących do komunii Wielkanocnej (a więc poniżej 10–12 roku życia) oraz niewiernych, w przypadku naszego kraju przede wszystkim ludności pochodzenia żydowskiego. Należy jednak pamiętać, że również w tej dziedzinie mogły istnieć lokalne rozbieżności. Tadeusz Ładogórski uznał, że osoby uprzywilejowane i zwolnione z opłaty stanowiły około 20% społeczeństwa, natomiast dzieci 33%¹⁹. Pozostali badacze przyjmowali inny przelicznik, np. Witold Kula uważał, że dzieci stanowiły 38%, a liczebność pozostałych grup społecznych niepodlegających opodatkowaniu zróżnicował ze względu na region od 15% w przypadku Małopolski i Wielkopolski, do 25% jeśli chodzi o Mazowsze²⁰.

Tabela 1. Ludność ziem polskich ok. roku 1340

Dzielnice	Ludność ziem polskich ok. 1340 r. (w tysiącach)			
	wg J. Mitkowskiego	wg W. Kuli	wg. E. Vielrosego	wg T. Ładogórskiego
Wielkopolska	157	295,8	360,8	576
Małopolska	251	303,9	576,8	382
Mazowsze	45	58,8	298,8	232
Razem	453	658,5	1236,4	1190
Śląsk	326	376,5	×	488
Pomorze	192	221,8	×	186

Źródło: J. Mitkowski, *Uwagi o zaludnieniu* [6], s. 127; W. Kula, *Stan* [9], s. 39; E. Vielrose [6], s. 47; T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 134.

Na zróżnicowanie wyników badań nad stanem populacji ziem polskich w połowie XIV wieku wpływ miały również przyjęte przez poszczególnych historyków przeliczniki demograficzne związane z wielkością gospodarstwa domowego. Punkt wyjścia stanowiły oczywiście mnożniki zaproponowane przez Adolfa Pawińskiego, które z czasem jednak modyfikowano, przy czym badacze nie rozróżniali pojęć: rodzina, gospodarstwo domowe i dym, używając ich wymiennie²¹.

¹⁹ T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 98–102.

²⁰ W. Kula, *Stan* [9], s. 29–37.

²¹ T. Ładogórski, *Spór o ocenę* [13], s. 41.

Tadeusz Ładogórski w swoich studiach zastosował wobec nich przelicznik 5,5 osoby (w przypadku części Śląska oraz całej Wielkopolski i Mazowsza, gdzie według niego funkcjonował podymny system poboru świętopietrza), który został skrytykowany jako zbyt wysoki dla Śląska przez Karola Maleczyńskiego i Waltera Kuhna, za niski przez Władysława Dziewulskiego (sugerującego mnożenie razy 7) oraz „iluzoryczny” przez Karola Buczka²². Wątpliwości budziły również inne zastosowane przez Tadeusza Ładogórskiego przeliczniki: osób na wieś (100), łanów ziemi na gospodarstwo domowe (1,5), które w świetle dzisiejszej wiedzy oczywiście nie mogą być jednolite dla całego badanego obszaru²³.

Po 30 latach debaty nie udało się więc stworzyć jednolitego ujęcia liczbowego stanu populacji Polski w latach czterdziestych XIV wieku. Jedyne element, niepodlegający dyskusji to fakt, iż dzielnicami o największej gęstości zaludnienia były, pozostające poza granicami odbudowanego kraju, Śląsk i Pomorze, choć już kwestia, czy Śląsk był dzielnicą najludniejszą, wzbudza kontrowersje. Pesymistyczna wizja przebijająca z koncepcji Józefa Mitkowskiego i Witolda Kuli (liczba ludności trzech podstawowych dzielnic: 0,453–0,658 mln) zaskoczyła nawet samych autorów. Ten ostatni pisał, „że gęstość zaludnienia trzech głównych dzielnic jest przecież bardzo mała i w zdumiewający sposób odbija od gęstości Śląska i Pomorza, każąc się obawiać istnienia jakichś nieznanym różnic instytucjonalnych między tymi dzielnicami a resztą kraju”²⁴. Bardziej przekonujące są liczby zaprezentowane przez Egoną Vielrosegę i Tadeusza Ładogórskiego (1,19–1,23 mln mieszkańców trzech podstawowych dzielnic). Wyniki ich obliczeń są zbliżone, choć autorzy posługiwali się różnymi założeniami i metodologią, u podłoża których leżały przeciwne koncepcje zasad zbierania świętopietrza – Vielrose był zwolennikiem teorii o jednolitym systemie pogłównym, a Ładogórski udowodnił istnienie dwóch różnych sposobów wybierania daniny, a w związku z tym dane osiągnęte z Wielkopolski przemnażał o liczbę potencjalnych mieszkańców dymów. W ostatecznym rozrachunku różnice tych badaczy w szacunkach potencjału demograficznego Małopolski, Wielkopolski i Mazowsza jednak się równoważą.

²² Tamże.

²³ Tamże, s. 42.

²⁴ W. Kula, *Stan* [9], s. 39.

Tabela 2. Gęstość zaludnienia ziem polskich ok. roku 1340

Dzielnice	Gęstość zaludnienia (osób na km ²)			
	wg J. Mitkowskiego	wg W. Kuli	wg E. Vielrose	wg T. Ładogórskiego
Wielkopolska	2,5	4,9	6,1	10,4
Małopolska	4,6	5,6	10,7	6,6
Mazowsze	1,3	1,8	9,1	6,8
Razem	3,1	4,4	8,1	8,5
Śląsk	7,9	9,1	×	10,8
Pomorze	10,3	11,8	×	9,6

Źródło: J. Mitkowski, *Uwagi* [6], s. 127; W. Kula, *Stan* [9], s. 39; E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 48; T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 134.

Tadeusz Ładogórski w swoich badaniach pokusił się też o próbę zarysu struktury populacji Polski według kryterium miejsca zamieszkania. Ze względu na przynależność wielu wsi do parafii miejskich, a także trudną do określenia, różną dla każdego miasta, liczbę mieszkańców zwolnionych z opłaty świętopietrza (Żydów, duchownych, szlachty i ich służby) wydzielenie spośród całej ludności tej jej części, która zamieszkiwała miasta, może być obarczone sporym błędem. Autor przeprowadził badanie dla dwóch regionów o różnych poziomach rozwoju sieci miejskiej: części Górnego Śląska (w tym wypadku Opolszczyzny), gdzie intensywne osadnictwo miejskie rozwijało się już w XIII wieku, a parafie były stosunkowo nieduże, oraz Małopolski, opóźnionej w zakresie procesów urbanizacyjnych i o względnie dużych parafiach. W przypadku Górnego Śląska odsetek ludności miejskiej miał wynosić 18% całej populacji dzielnicy, a w Małopolsce XIV wieku – 14%. Wyniki te należy opatrzyć zastrzeżeniem, że połowę osiedli zaliczonych przez tego badacza do kategorii miast stanowiły osady sklasyfikowane jako pseudomiasteczka liczące 100–500 mieszkańców²⁵.

Porównanie stanu i struktury populacji Polski ok. 1340 roku z innymi krajami Europy późnośredniowiecznej nie jest łatwe z dwóch powodów. Pierwszy z nich wynika z gwałtownych przemian demograficznych związanych z rozprzestrzenianiem się w tym okresie (od 1347 r.) epidemii Czarnej Śmierci i kolejnych nawrotów dżumy w ciągu całej drugiej połowy wieku XIV i w początkach następnego stulecia. W historiografii polskiej opinie na temat pandemii od lat są podzielone. Dawniej autorzy podręczników i części opracowań, w tym demograficznych (np. I. Gieysztorowa, T. Ładogórski) optymistycznie zakładali, że kataklizm ten ominął nasz kraj (choć pewne jego ślady notują źródła z terenu Śląska

²⁵ T. Ładogórski, *Studia* [6], s. 145–152.

i Pomorza)²⁶. Jednak historycy zajmujący się dziejami medycyny i gospodarki skłaniali się ku pogładowi o obecności dżumy na terenie Królestwa Polskiego²⁷. Pogląd ten wsparł ostatnio Ole Benedictow w swoim kompleksowym opracowaniu pierwszej fali epidemii na terenie Europy²⁸. Przeprowadzone ostatnio próby weryfikacji tej tezy jednak nie potwierdzają kryzysu demograficznego w połowie XIV stulecia²⁹. Wydaje się więc bardzo prawdopodobne, że mimo napływu na ziemie polskie kolejnych fal epidemii liczba ludności w całym późnym średniowieczu stopniowo rosła, podczas gdy w Europie Zachodniej w związku nie tylko z plagą, ale też z wielkim głodem lat 1314–1322 i kryzysem produkcji zbożowej, nastąpiła gwałtowna zmiana utrzymującej się od kilkuset lat tendencji wzrostowej.

Drugi problem w zakresie komparatystyki europejskiej wynika z braku szacunków liczby ludności opartych na podstawach źródłowych o charakterze powszechnym, obejmującym wszystkich mieszkańców poszczególnych państw. Wyjątkiem są obliczenia na podstawie rejestru pogłównego w Anglii z roku 1377, jednak rozbieżności w ocenie stanu populacji angielskiej przypominają polską dyskusję związaną ze świętopietrzem. W zależności od przyjętej metodologii liczbę mieszkańców Anglii określa się w przedziale od 2,2 mln do 3,7 mln. Przyczyną rozpiętości jest różny szacunek liczby dzieci do lat 14, które nie płaciły pogłównego oraz niejednolita ocena kompletności spisu, przez co skala doszacowania osób niezarejestrowanych w źródle w istotny sposób wpływa na ostateczny wynik. Rozbieżności w ocenie stanu populacji wpływają na określenie gęstości

²⁶ Grażyna Klimecka, *Chory i choroba*, [w:] *Kultura Polski średniowiecznej XIV–XV w.*, red. Bronisław Geremek, Warszawa 1997, s. 62; Jerzy Wyrozumski, *Dzieje Polski piastowskiej*, Kraków 1999, s. 274; Stanisław Szczur, *Historia Polski. Średniowiecze*, Kraków 2002, s. 423.

²⁷ Piotr Rutkowski, *Czarna Śmierć w Polsce w połowie XIV wieku*, „Studia i Materiały z dziejów Nauki Polskiej”, seria B, 1975, z. 26, s. 3–31; Jan Tyszkiewicz, *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej*, Warszawa 1981; tenże, *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej* (szczególnie rozdz. *Choroby i epidemie*) Warszawa 1983; Jerzy Jankowski, *Epidemiologia historyczna polskiego średniowiecza*, Wrocław 1990; Beata Możejko, *Zarazy w średniowiecznym Gdańsku*, [w:] *Dżuma, ospa, cholera*, red. Edmund Kizik, Gdańsk 2012, s. 43–61; Marek Cetwiński, *Fuit maxima pestilencia quais in omnibus terris: klęski elementarne w kronikach i rocznikach polskiego średniowiecza*, [w:] *Od powietrza, głodu, ognia i wojny... Klęski elementarne na przestrzeni wieków*, red. Tomasz Głowiński, Elżbieta Kościk, Wrocław 2014, s. 11–28; Janusz Skodlarski, *Klęski elementarne na podstawie Roczników Jana Długosza*, [w:] *Od powietrza, głodu, ognia i wojny*, s. 29–40.

²⁸ Ole Benedictow, *The Black Death 1346–1353. The Complete History*, Woodbridge 2004, s. 218–221.

²⁹ Agata Chilińska, Urszula Zawadzka, Arkadiusz Sołtysiak, *Pandemia dżumy w latach 1348–1379 na terenach Królestwa Polskiego: model epidemiologiczny i źródła historyczne*, [w:] *Epidemie, klęski, wojny. Funeralia Lednickie*, t. X, Poznań 2008, s. 165–174; Piotr Guzowski, Cezary Kukło, Radosław Poniak, *O metodach pomiaru natężenia epidemii i zaraz w preindustrialnej Europie w demografii historycznej*, [w:] *Epidemie w dziejach Europy. Konsekwencje społeczne, gospodarcze i kulturowe*, red. Krzysztof Polek, Łukasz Tomasz Sroka, Kraków 2016, s. 119–145.

zaludnienia, ocenianą od 16 do 23 osób na km². Rejestr angielskiego pogłównego dotyczy jednak społeczeństwa dynamicznie odbudowującego się bezpośrednio po katastrofie Czarnej Śmierci³⁰.

Szacunki ludności w okresie poprzedzającym przybycie dżumy do Europy wskazują na głębokie zróżnicowanie regionalne, ale wszelkie uogólnienia noszą piętno dużej dowolności. Z dużą dozą ostrożności można jedynie stwierdzić, że gęstość zaludnienia ziem polskich (8,5 osoby na km²) znacznie odbiegała od poziomu zachodnioeuropejskiego, co wpłynęło na rozwój procesów migracyjnych i kolonizacyjnych w naszym regionie.

Tabela 3. Szacunkowa gęstość zaludnienia wybranych regionów Europy ok. roku 1300

Region	Liczba osób na km ²
Anglia	12–15
Europa Środkowa	8
obszar Cesarstwa	10
Francja	20
Skandynawia	5
Sycylia	23
Toskania i Lombardia	77

Źródło: Neithard Bulst, *L'essor (X^e–XIVe)*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe*, t. 1, red. Jean-Pierre Bardet, Jacques Dupâquier, Paris 1998, s. 178.

Patrząc na próby szacunku stanu polskiej populacji w późnym średniowieczu z perspektywy badacza demografii nowożytnej Irena Gieysztorowa z dystansem podchodziła zarówno do sposobów analizy źródła, jak i walorów samych rejestrów świętopietrza: „Różny stopień ich dokładności (z parafii, archidiaconatów czy diecezji), niejasne zasady wybierania podatku (pogłowne czy podymne) oraz jego zryczałtowanie przez długie okresy ograniczają przydatność demograficzną tego źródła”³¹. Nie znaczy to, że w zakresie liczby ludności w późnym średniowieczu powiedziano już wszystko. Wciąż rozwijające się studia nad osadnictwem dają szansę na ponowną ocenę jakości rejestrów świętopietrza, a rozwój badań demograficznych nad historyczną rodziną pozwala zniuansować stosowane przeliczniki. Ważne jest też zweryfikowanie skali i znaczenia epidemii. Henryk Samsonowicz szacując liczbę ludności Królestwa Polskiego ok. roku 1500 przyjął, że zarazy miały większy wpływ na stan populacji w początkach epoki nowożyt-

³⁰ J.C. Russell, *British* [1], s. 146; A. Hinde, *England's Population* [1], s. 68–73.

³¹ Irena Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. Antoni Mączak, t. 1, Warszawa 1981, s. 429.

nej niż w średniowieczu³². Badacz ten rozszerzając obliczenia o Ruś Czerwoną zwrócił szczególną uwagę na udział ludności miejskiej w całej populacji, przy czym w kalkulacjach wziął pod uwagę mieszkańców miast I i II kategorii podatkowej, a więc dużych i średnich.

Tabela 4. Ludność Królestwa Polskiego ok. roku 1500

Region	Województwo	Gęstość zaludnienia na km ²	Powierzchnia w tys. km ²	Zaludnienie w tys.	Liczba miast	Zaludnienie miast w tys.	Odsetek ludności miast dużych
Wielkopolska	poznańskie		23	390	71		
	kaliskie		22	370	96		
	sieradzkie		6	120	39		
	łęczyckie		5	85	30		
Razem		17	56	985	236	209,8	7
Prusy Królewskie	pomorskie		13	195	17		
	chełmińskie		5	80	14		
	malborskie		2	40	6		
	warmia		4	60	12		
Razem		15	24	375	49	102,8	18
Mazowsze	rawskie		5	85	19		
	płockie		4	65	12		
	ks. mazowieckie		24	360	51		
	z. dobrzyńska		2	30	7		
Razem		15	35	545	89	66	4
Kujawy	brzeskie		4	50	15		
	inowrocławskie		4	48	11		
Razem		12	8	98	26	17,8	6
Małopolska	krakowskie		18	360	75		
	sandomierskie		27	540	77		
	lubelskie		10	200	9		
	Razem		20	55	1100	171	143,8
Ruś Czerwona	ruskie		51	510	93		
	podolskie		18	190	26		
	bełzkie		9	81	15		
	chełmskie		8	72	17		
	Razem		9	86	753	171	101
Razem Królestwo Polskie		14	264	3 856	722	615,5	6

Źródło: Henryk Samsonowicz, *Probe einer demographischen Einschätzung Polen um das Jahr 1500*, „Studia Historiae Oeconomicae” 22, 1997, s. 22.

³²Henryk Samsonowicz, *Probe einer demographischen Einschätzung Polen um das Jahr 1500*, „Studia Historiae Oeconomicae” 22, 1997, s. 17–24. Artykuł zawiera poprawione dane z książki: Henryk Samsonowicz, Maria Bogucka, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1986, s. 120–121.

Stan i struktura populacji Polski około roku 1580

Punktem wyjścia kalkulacji przeprowadzonych przez Henryka Samsonowicza są szacunki populacji wczesnonowożytnej Polski z około 1580 roku. Powinny one być podstawą wszystkich innych obliczeń liczby ludności najważniejszych dzielnic ziem polskich w późnym średniowieczu, gdyż są oparte na lepszym materiale źródłowym niż świętopietrze, czyli rejestrach podatkowych zachowanych na masową skalę.

Ewolucja systemu podatkowego trwała w Polsce od końca XV wieku, osiągając w 1578 roku największy zakres powszechności społecznego udziału w obciążeniach na rzecz państwa³³. Dlatego też obliczenia dotyczące szesnastowiecznej populacji całego kraju przeprowadzono dla lat 1578–1581. Podstawowy podatek zwany poborem rejestrował przede wszystkim areal uprawianej przez kmieci oraz szlachtę zagrodową i niektóre kategorie ludności (m.in komorników, zagrodników, rzemieślników, handlowców) ziemi, w związku z tym metodologia badań polegała na określeniu dla poszczególnych regionów kraju odpowiedniego przelicznika liczby gospodarstw przypadających na jednostkę powierzchni rolnej (1 łan) i przeciętnej liczebności gospodarstwa domowego. Została ona po raz pierwszy użyta przez Adolfa Pawińskiego, później zmodyfikowana przez Władysława Czerkawskiego, Witolda Kulę i Egona Vielrose. W najpełniejszy sposób została wykorzystana przez Irenę Gieysztorową, która w swoich badaniach, zwłaszcza dotyczących Mazowsza, wykraczała poza standardowy i zazwyczaj używany w studiach tego typu zestaw dokumentacji wydany przez Adolfa Pawińskiego w serii *Źródła Dziejowe*.

Tabela 5. Ludność głównych dzielnic Polski ok roku 1580

Dzielnice	Ludność głównych dzielnic Polski ok. 1580 r. (w tys.)		
	wg W. Kuli	wg. E. Vielrosego	wg I. Gieysztorowej
Wielkopolska	1092,9	1175,1	1230
Małopolska	1056,4	1177,6	1230
Mazowsze	738,6	799,6	640
Razem	2897,7	3152,3	3100

Źródło: W. Kula, *Stan* [9], s. 69; E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 41; I. Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia* [31], s. 431.

³³Krzysztof Boroda, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku?*, [w:] *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. Piotr Guzowski, Marzena Liedke, Kraków 2007, s. 152–170.

Szacunki dotyczące ludności Polski ok. roku 1580 pozornie są dosyć zbliżone do siebie. Niewielka rozpiętość liczb (od 2,89 mln do 3,15 mln) zaprezentowanych przez poszczególnych autorów wynika jednak z zasadniczo odmiennego podejścia do podstawy źródłowej, a także przyjęcia różnych przeliczników przeciętnego areалу będącego w dyspozycji kmieci, wielkości gospodarstw domowych przedstawicieli poszczególnych grup społecznych, oszacowania skali opuszczeń czy stanu populacji miast³⁴.

Z perspektywy czasu należy jednak uznać, że każda podejmowana próba przynosiła pewien przełom metodologiczny szczególnie widoczny w procesie odejścia od zastosowanego przez Adolfa Pawińskiego mechanicznego przelicznika 2 gospodarstw kmiecych na jeden łan³⁵, skrytykowanego wkrótce przez Włodzimierza Czerkawskiego³⁶. Kolejni badacze, jak Witold Kula czy Egon Vielrose, zdając już sobie sprawę z dużego zróżnicowania kraju, starali się wykorzystać wyniki badań Jana Rutkowskiego i jego uczniów w ustaleniu przeciętnego wyposażenia kmieci w ziemię w poszczególnych regionach, które uzupełniali też bardziej rozbudowaną analizą rachunkową³⁷. Tam, gdzie brakowało źródłowych danych o strukturze własności chłopskiej, obaj autorzy traktowali dane uzyskane dla pojedynczych powiatów za reprezentatywne dla całych województw. Z kolei Irena Gieysztorowa, bazując na analizie źródeł mazowieckich wskazywała, że znaczne różnice w stanie i strukturze ludności poszczególnych powiatów występują nawet na terenie pozornie jednolitych województw³⁸. Podobną ewolucję przeszła np. ocena skali opuszczeń w rejestrach podatkowych. Witold Kula i Egon Vielrose mechanicznie przyjęli, że rejestracji umknęło ok. 10% osiedli w poszczególnych województwach, tymczasem Irena Gieysztorowa udowodniła istotne różnice regionalne w poziomie dokładności rejestracji podatkowej, podkreślając jednak na przykładzie Mazowsza stosunkowo dużą wiarygodność źródeł skarbowych, zwłaszcza rejestrujących pobór według nowych kwitów³⁹.

Jeszcze większe rozbieżności związane były z oszacowaniem liczby ludności miast. Witold Kula i Egon Vielrose w swoich obliczeniach, podobnie jak

³⁴ Więcej o dyskusji na temat sposobów obliczania stanu i struktury populacji Polski w XVI w. można przeczytać w artykułach Krzysztofa Borody, Piotra Guzowskiego i Radosława Poniata zamieszczonych w niniejszym tomie „Przeszłości Demograficznej Polski”.

³⁵ Adolf Pawiński, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XII. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. Adolf Pawiński, t. 1: *Wielkopolska*, Warszawa 1883, s. 91; tenże, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XIV. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. Adolf Pawiński, t. 3: *Małopolska*, Warszawa 1886, s. 39, tab. 12.

³⁶ Włodzimierz Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności” 1897, nr 2, s. 8–12.

³⁷ W. Kula, *Stan* [9], s. 39–73; E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 22–42.

³⁸ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [3], s. 168–171.

³⁹ Tamże, s. 146–161.

Pawiński, posłużyli się rejestrami szosu⁴⁰. Tymczasem Irena Gieysztorowa uważała, że szos, a więc podatek płacony ryczałtowo, według starej, nieaktualnej wyceny nieruchomości miejskich jeszcze na przełomie XV i XVI wieku, nie nadaje się do tego typu badań, a jedyną podstawą źródłową powinny stanowić wykazy domów, których sumę należy przemnożyć przez szacunkową liczbę przynajmniej 6–7 mieszkańców przypadających na jeden dom. Przelicznik ten jednak powinien być zróżnicowany ze względu na charakter i wielkość ośrodka miejskiego⁴¹.

Kolejne studia przyczyniły się do sformułowania na przestrzeni już ponad stu lat słusznych postulatów dotyczących metodologii szacunków ludności zarówno wiejskiej, jak i miejskiej. Ich realizacja jest jednak niezwykle pracochłonna i jak dotąd nie doczekała się realizacji w skali całego kraju, a jedynie Mazowsza. W przypadku tej jednej dzielnicy, według Ireny Gieysztorowej, szacunki całej populacji dokonane przez Egona Vielrose są zawyżone o około 25%. Podobnie przeszacowana miała zostać liczba ludności miejskiej, choć w tym wypadku można jedynie ostrzec o bardzo orientacyjnym charakterze danych i zauważyć, że mimo zastosowania zbliżonej metodologii wynik Egona Vielrosego jest wyższy od rezultatu osiągniętego przez Witolda Kulę aż o 25%, czyli prawie 220 tys. osób.

Koncepcję zaludnienia poszczególnych regionów kraju najpełniej przedstawił Egon Vielrose. Według niego potencjał ludzki dwóch największych dzielnic: Wielkopolski i Małopolski był zbliżony i wynosił po ok. 1,17 mln mieszkańców. Autor ten pokusił się również o szacunek ludności poszczególnych województw⁴². Zaprezentowane przez niego dane dotyczące głównych dzielnic Korony zostały uzupełnione o informacje o stanie i strukturze ludności Prus Królewskich, opracowane przez Mariana Biskupa⁴³. Niestety, jak dotąd nie przeprowadzono odpowiednich badań dla Rusi Czerwonej czy Podlasia, które poprawiłyby szacunki Aleksandra Jabłonowskiego⁴⁴.

⁴⁰ W. Kula, *Stan* [9], s. 62–65; E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 36–42.

⁴¹ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [3], s. 184.

⁴² E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 34, 39.

⁴³ *Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. Marian Biskup przy współudziale Lucjana Koca, Warszawa 1961, s. 73.

⁴⁴ Aleksander Jabłonowski, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XVIII. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. Aleksander Jabłonowski, t. 7, cz. 2, *Ziemie Ruskie, Ruś Czerwona*, Warszawa 1903, s. 118–216; Aleksander Jabłonowski, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XVII. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. Aleksander Jabłonowski, t. 6, cz. 3, *Podlasie*, Warszawa 1910, s. 1–119.

Tabela 6. Struktura ludności Polski ok. roku 1578 wg kryterium miejsca zamieszkania

Województwo	Ludność wiejska w tys.	Ludność miejska w tys.	Ogółem	Odsetek ludności miejskiej
Poznańskie	186,6	90,1	276,7	33
Kaliskie	222,5	92,3	314,8	29
Inowrocławskie	32,6	18,6	51,1	36
Brzeskie	87,4	27,2	114,6	24
Z. dobrzyńska	45	9,1	54,1	17
Łęczyckie	105	35,8	140,8	25
Sieradzkie i Z. wieluńska	171,9	51,1	223	23
Wielkopolska	850,9	324,2	1175,1	28
Krakowskie	309,3	167,1	476,4	31
Sandomierskie	386	131,1	517,1	25
Lubelskie	129,8	54,3	184,1	30
Małopolska	825,1	352,5	1177,6	30
Płockie	119,3	26,7	146	18
Rawskie	110,1	28,6	138,7	20
Mazowieckie	422,6	92,3	514,9	18
Mazowsze	652	147,6	799,6	18
Pomorskie	92	55	147	37
Chełmińskie	65	30	95	32
Malborskie	31	24	55	44
Prusy Królewskie	188	109	297	38
Ogółem	2693	961	3654	26

Źródło: E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 39; *Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie* [43], s. 73.

Próbę wpisania osiągniętych w wyniku oszacowania ludności Polski liczb w strukturę społeczną podjął Witold Kula. Zastosował on najbardziej ogólny podział społeczeństwa między cztery podstawowe stany: chłopów, mieszczan, duchowieństwo i szlachtę, wymagający zastosowania szeregu uproszczeń, w tym największego – polegającego na zaliczeniu wszystkich mieszkańców miast do stanu mieszczańskiego. W ten sposób liczebność tej grupy społecznej została przeszacowana, kosztem chłopów.

Tabela 7. Struktura społeczna ludności Polski ok. roku 1578

Stany	Wielkopolska	Małopolska	Mazowsze	Prusy Królewskie	Ogółem
Chłopi	68,9	68,9	62,4	60,2	66,6
Mieszczanie	25,2	26,3	14,1	36,5	24,1
Duchowieństwo	0,3	0,2	0,1	0,0	0,2
Szlachta	5,6	4,6	23,4	3,3	9,1

Źródło: W. Kula, *Stan* [9], s. 71; *Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie* [43], s. 73.

Zaprezentowane dane, zwłaszcza dotyczące liczebności szlachty, wzbudzały pewne wątpliwości, choć nowej kompleksowej propozycji jak dotąd nie zaprezentowano. Jedynie Andrzej Wyczański w sondażowym badaniu struktury społecznej województwa krakowskiego w latach 1563–1564 ustalił, że szlachta stanowiła zaledwie 3% populacji województwa, a mieszczenie 30%⁴⁵. W całej Koronie według tego uczonego odsetek szlachty miał sięgać 5–6%⁴⁶. Podobnie niższe od Witolda Kuli wskaźniki dla szlachty przyjęli wydawcy *Atlasu historycznego województwa Płockiego ok. 1578 r.* Według tego opracowania szlachta stanowiła 21% mieszkańców tej części Mazowsza⁴⁷.

W porównaniu do innych regionów ówczesnej Europy odsetek szlachty w Polsce był duży, ale nie była to sytuacja wyjątkowa. Zarówno w Hiszpanii, jak i w krajach włoskich (Genua – 8%, Wenecja – 4,5%) czy w sąsiednich Węgrzech (4,5%) udział tego stanu w całym społeczeństwie był zbliżony (tab. 8). Bez wątplenia natomiast możemy mówić o pewnym fenomenie Mazowsza w tej dziedzinie. Także udział ludności miejskiej w strukturze społecznej Polski nie odbiegał drastycznie od wskaźników zachodnioeuropejskich. Niestety jest to jednak tylko pozorne podobieństwo, gdyż w naszym przypadku musimy pamiętać o specyfice dużej liczby niewielkich miasteczek, których mieszkańcy w równym stopniu żyją z uprawy roli, jak i rzemiosła czy handlu. Gdyby zastosować używany powszechnie przez historyków gospodarczych jako kryterium miasta jego poziom zaludnienia 10 tys. mieszkańców, to w początkach epoki nowożytnej można mówić jedynie o 6 miastach z prawdziwego zdarzenia na terenie Królestwa Polskiego: Gdańsku, Toruniu, Krakowie, Warszawie, Poznaniu i Lwowie.

⁴⁵ Andrzej Wyczański, *How Many Nobles Lived in XVIth Century Poland – The Case of Cracow Voivodship*, [w:] *Economy, Society, Historiography*, red. Ferenc Glatz, Budapest 1989, s. 93–97.

⁴⁶ Tenże, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 17.

⁴⁷ *Województwo płockie około 1578 r.*, pod kier. Stanisława Herbsta, Warszawa 1958, s. 60.

Tabela 8. Mieszczanie i szlachta w społeczeństwach wybranych regionów Europy

Regiony Europy	Odsetek ludności miejskiej	Odsetek szlachty w całej populacji
Anglia	45	1
Francja	20	1
Hiszpania	20	10–12
Kraje niemieckie	20	1
Polska (Korona)	20	6–8
Państwa włoskie	25	0,5–8

Źródło: Andrzej Wyczański, *Wschód i Zachód Europy w początkach doby nowożytnej*, Warszawa 2003, s. 15, 46.

Przeciętna gęstość zaludnienia głównych dzielnic Korony ok. roku 1580 oscylowała wokół 20 osób na km², a więc wzrost w stosunku do połowy wieku XIV był niezwykle duży. Z drugiej strony i w tym kontekście niezwykle istotny był brak dużych miast i choć przeciętna gęstość zaludnienia naszego kraju nie jest drastycznie niższa od wskaźników z Europy Zachodniej, to w zasadzie nie spotykamy w trzech najważniejszych dzielnicach regionów o poziomie zurbanizowania zbliżonym do zachodnioeuropejskiego.

Tabela 9. Gęstość zaludnienia w Polsce i wybranych regionach Europy w drugiej połowie XVI wieku

Region	Liczba ludności na km ²
Wielkopolska	21
Małopolska	22
Mazowsze	20
Ogółem Polska	21
Anglia	29
Francja	27
Hiszpania	14
Niderlandy Płn. (Zjednoczone Prowincje)	39
Kraje niemieckie	29
Płw. Apeniński	43
Szwecja	5

Źródło: I. Gieysztorowa, *Ludność* [31], s. 431; Sölvi Sogner, Olvia Turpeinen, *Les pays scandinaves*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe*, t. 1, red. Jean-Pierre Bardet, Jacques Dupâquier, Paris 1998, s. 402; Etienne Helin, Ad van der Woude, *Les Pays-Bas*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 429; Jacques Dupâquier, *La France avant la transition démographique*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 446; Christian Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie*, München 1994, s. 13; Vincente Pérez Moreda, Robert L. Rowland, *La péninsule Ibérique*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 476; Guliano Pinto, Eugenio Sonnino, *L'Italie*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 492.

Dynamika populacji Polski w XIV–XVI wieku

Przyjęte, co prawda z dużym uprzedzeniem, kalkulacje stanu populacji ziem polskich ok. 1340 roku i porównanie z wynikami opracowań dotyczących roku 1580 pozwoliły Irenie Gieysztorowej określić dynamikę ludności, czyli zmianę liczby ludności w wyniku przyrostu naturalnego i migracji. W przypadku głównych dzielnic, które miała ominąć Czarna Śmierć, a późniejsze nawroty dżumy nie były tak dotkliwe jak na Zachodzie Europy, mieliśmy do czynienia ze stopniowym wzrostem liczby ludności przez całe późne średniowiecze i wiek XVI.

Tabela 9. Dynamika populacji trzech głównych dzielnic Polski w XIV–XVI wieku

Lata	Wielkopolska			Małopolska			Mazowsze			Ogółem		
	liczba mieszkańców w tys.	przyrost % ogółem	przyrost % rocznie	liczba mieszkańców w tys.	przyrost % ogółem	przyrost % rocznie	liczba mieszkańców w tys.	przyrost % ogółem	przyrost % rocznie	liczba mieszkańców w tys.	przyrost % ogółem	przyrost % rocznie
ok. 1340	560			440			250			1250		
ok. 1580	1230	120	0,33	1230	180	0,43	640	156	0,39	3100	148	0,38

Źródło: I. Gieysztorowa, *Ludność* [31], s. 431.

Według Ireny Gieysztorowej stopa przyrostu wynosząca ok. 0,38 rocznie jest mało prawdopodobna i świadczy o niedoszacowaniu ludności Polski na podstawie rejestrów świętopietrza⁴⁸. Zbliżoną wartość wskaźnika (0,4%) obliczył Egon Vielrose⁴⁹, ale podobnie jak Stanisław Hoszowski⁵⁰ oceniający wskaźnik zdecydowanie wyżej, bo na 0,68% rocznie, podkreślił jedynie dużą dynamikę, która nie wydawała mu się nierealna między połową XIV a końcem XVI wieku. Wyniki obliczeń badaczy polskich, choć bardzo różniące się między sobą, nie wydają się zaskakujące w porównaniu z danymi z innych krajów europejskich. Szacuje się, że przyrost ludności naszego kontynentu od połowy XV wieku odbywał się w tempie 0,25–0,28% rocznie, z tym, że występowały istotne różnice

⁴⁸ I. Gieysztorowa, *Badania* [11], s. 540.

⁴⁹ E. Vielrose, *Ludność* [6], s. 42.

⁵⁰ Stanisław Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 13, 1951, s. 141.

regionalne. Stopa przyrostu w Anglii przez większą część XVI wieku znacznie przekraczała 0,5%, osiągając w niektórych dekadach nawet 0,9%⁵¹. W krajach niemieckich w latach 1520–1570 wynosiła 0,7%⁵², podobnie jak w Niderlandach Północnych (Zjednoczonych Prowincjach) i Hiszpanii (0,6%). Niższe niż dla Polski wskaźniki notuje się dla Niderlandów Południowych (0,21%)⁵³. Bez względu na to, czy uznamy dane Ireny Gieysztorowej (i zbliżone do nich obliczenia Egona Vielrose) za bardziej wiarygodne niż Stanisława Hoszowskiego (bo oparte jednak na samodzielnych badaniach), możemy stwierdzić, że dynamika rozwoju populacji głównych ziem polskich wpisywała się w trend populacji całej Europy.

Podsumowanie

Dotychczasowe badania nad stanem populacji ziem polskich w późnym średnio-wieczu i w początkach epoki nowożytnej to w pewnym sensie cała historia polskiej demografii historycznej, począwszy od Adolfa Pawińskiego po Irenę Gieysztorową. Kolejne pokolenia badaczy krytycznie rozwijały metodologię w myśl sugestii Witolda Kuli, że „(...) badanie demograficzno-historyczne to bynajmniej nie tylko ustalanie liczb globalnych (stanu zaludnienia, rozmieszczenia geograficznego, struktury demograficznej czy społecznej), lecz również ustalenie współczynników demograficznych, które choćby przybliżone i na fragmentarycznym materiale oparte, więcej nam nieraz mówią o danym społeczeństwie niż liczby globalne”⁵⁴. Cechą wspólną opisywanych studiów jest to, że wybitni naukowcy przeprowadzili je w zasadzie pojedynczo i bez użycia nowoczesnych narzędzi informatycznych. Zdawali sobie przy tym sprawę z trudności opanowania źródeł o charakterze masowym i technicznych ograniczeń możliwości wykorzystania całości dostępnego materiału. Z tego powodu często korzystali nie tyle z oryginalnych materiałów archiwalnych, ale przede wszystkim edycji źródeł skarbowych przygotowanej przez Adolfa Pawińskiego i jego współpracowników. Jej niedoskonały charakter wpływał bez wątpienia na osiągnięte w szacunkach ludności Polski wyniki. Irena Gieysztorowa i Anna Żaboklicka surowo oceniły pracę Wydawców z przełomu XIX i XX. Stwierdziły one: „Najdotkliwszymi z niedomagań są nie objaśnione komentarzem dowolne opuszczenia informacji, które ówczesnemu wydawcy wydały się zapewne

⁵¹ A. Hinde, *England's Population* [1], s. 80.

⁵² Christian Pfister, *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie*, München 1994, s. 11.

⁵³ Guliano Pinto, Eugenio Sonnino, *L'Italie*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe*, t. 1, red. Jean-Pierre Bardet, Jacques Dupâquier, Paris 1998, s. 492; Etienne Helin, Ad van der Woude, *Les Pays-Bas*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 411; Vincente Pérez Moreda, Robert L. Rowland, *La péninsule Ibérique*, [w:] *Histoire des populations de L'Europe...*, s. 463.

⁵⁴ Witold Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*, Warszawa 1963, s. 426.

drugorzędnego znaczenia, mimo że są zasadniczej wagi dla badań nad strukturą społeczną wsi polskiej. Opuszczenia te dotyczą nazwisk lub imion właścicieli folwarcznych i zagrodowych, co wywołuje poważne trudności w rekonstrukcji stosunków własnościowych (...), dotyczy to także wiadomości o rzemieślnikach i zakładach przemysłowych, których niepełność lub niezgodność z podstawą wydawniczą paczy rzeczywisty obraz sił wytwórczych i stosunków produkcji⁵⁵. Z kolei Marian Biskup ze zgrozą zauważył, że np. w przypadku województwa chełmińskiego wydawcy *Źródeł Dziejowych* opuścili 12% miejscowości zarejestrowanych w oryginalnym rejestrze podatkowym z 1570 roku⁵⁶. Już w połowie ubiegłego wieku badaczki pracujące nad mazowieckimi tomami *Atlasu Historycznego Polski* opowiedziały się za ponownym wydaniem źródeł podatkowych. Podobnego zdania był Witold Kula twierdząc, że „konieczna jest albo nowa edycja – albo korzystanie z rękopisów”⁵⁷. Postulat ten mimo upływu lat nie został zrealizowany i powtórzył go niedawno Krzysztof Mikulski w formie wyzwania stojącego przed kolejną generacją historyków: „(...) poprawionej edycji wymaga choćby fundamentalnej wagi seria: *Źródła Dziejowe – Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, ponieważ liczba błędów i pominięć w edycji Pawińskiego i Jabłonowskiego czyni te źródła nieprzydatnymi do badań”⁵⁸.

Dziś możemy uniknąć pułapek zastawionych przez dawnych edytorów. W ramach prac Zakładu Atlasu Historycznego Polskiej Akademii Nauk przygotowywana jest nowoczesna i w pełni dostępna internetowo edycja rejestrów podatkowych, które staną się podstawą opracowań kartograficzno-geograficznych kolejnych części serii *Atlasu*. Umożliwi ona również nowe opracowanie stanu i struktury populacji Polski przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych, a także rekonstrukcję potencjału ekonomicznego kraju. Syntetyczne ujęcie, oparte na zachowanej, archiwalnej podstawie źródłowej powinno nie tylko zweryfikować lub uściślić wyniki dotychczasowych prac, ale poszerzyć naszą wiedzę o dane na temat regionów dotąd w polskich badaniach nad stanem populacji pomijanych, jak Ruś Czerwona, Podlasie i Wołyń. Nowe opracowanie demograficzne populacji Królestwa Polskiego ok. 1580 roku musi się też stać punktem wyjścia do studiów na ludnością kraju w późnym średniowieczu oraz impulsem do badań nad znaczeniem kryzysów demograficznych dla dawnych społeczeństw i ich gospodarek.

⁵⁵ Irena Gieysztorowa, Anna Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI wieku. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 3, 1955, s. 339–340.

⁵⁶ *Atlas historyczny Polski. Prusy Królewskie* [43], s. 11.

⁵⁷ W. Kula, *Problemy i metody* [54], s. 143.

⁵⁸ Krzysztof Mikulski, *Spoleczeństwo i gospodarka*, [w:] *Spojrzenie w przeszłość*, t. 1: *Średniowiecze, Nowożytność*, Warszawa 2009, s. 282–289.

The Present State and Prospects of Research on the Size of Poland's Population in the Late Middle Ages and at the Beginning of Early Modern Times

Summary

The article summarises the state of research on Poland's population in the late Middle Ages and at the beginning of the Early Modern Times; at the same time it indicates the necessity and possibility of correction of the present assessments. So far historical demographers have been concentrating on counting the country's population at two temporal points: 1340 and 1580. In the first case they concentrated on the registers of Saint Peter's pence, and in the other – on the tax registers. The two sources do not inform directly on the size of the population, but rather on the amount of paid taxes: per head, per household, the size of acreage or the value of property. For almost a hundred years a special methodology has been created to use those sources for the needs of demography, and in the literature there have appeared several conversion factors to assess the size of the population. In spite of all that and because of the imperfection of the source basis, a defective edition and different conversion factors applied by various researchers, the assessments of the size and structure of the population of the Kingdom of Poland in the late Middle Ages and at the beginning of the Early Modern Times that have been made so far, are not entirely satisfactory.

Keywords: population, state and structure of the population, Peter's Pence, collection, demographic conversion factors